

Kitaibel Pál (1757–1817) naplóiban található állattani megfigyelések

BÁLINT Zsolt

*Magyar Természettudományi Múzeum, Állattár, 1088 Budapest, Baross utca 13.
E-mail: balint.zsolt@nhmus.hu*

Összefoglalás – Kitaibel Pál útinaplóinak multidiszciplináris jellege jól ismert. A mérhetetlen mennyiségű növénytani adaton túl a naplók számos más vonatkozásban is kútforrásai a magyar tudományosságnak. Jelen munkámban az ember által nem kultivált állatfajokra (emlősök, halak, hüllők, kagylók, kétélűtüek, madarak, pókok, puhatestűek, rovarok) vonatkozó Kitaibel-naplójegyzeteket gyűjtöttem össze. Részletesen tárgyalásra kerülnek a faunisztikai vagy tudománytörténeti szempontból érdekesebb fajokra vonatkozó adatok vagy bejegyzések, mint a barlangi vakgőte, a csíkos egér, az eurázsiai hód, a fekete bődöncsiga, a földikutya, a haragos sikló, a kárpáti skorpió, a kék meztelencsiga, az óriás galacsinhajtó, a Petényi-márna, a sarki hófajd és a tiszavirág esetében.

Kulcsszavak – emlősök, halak, hüllők, kétélűtüek, madarak, pókszabásúak, puhatestűek, rákok, rovarok

BEVEZETÉS

Kétszáz éve, 1817-ben hunyt el Kitaibel Pál, akit mindmáig a Kárpát-medencében valaha élő egyik legnagyobb természettudósnak tartunk. Erdély területét leszámítva a XVIII–XIX. században Habsburg uralom alatt levő Magyar Királyság minden táját beutazta. Útjain németül és latinul naplót vezetett, melynek alapján az utazást követően latin nyelven írott jelentését a Kamarának nyújtotta be. A naplók többnyire nyolcadrét, a jelentések negyeddrétű papírlapokból összerakott füzetekből állnak. A jelentések és a naplók kimeríthetetlennek tűnő forrásai a legkülönbélebb földtani, gazdálkodási, néprajzi, növénytani és vízrajzi ismereteknek. Ezekből a kéziratokból jól átgondolt kérdésfeltevéssel nagy értékű másodlagos adatok nyerhetők ki, amelyek segítségével mélyreható, multidiszciplináris elemzések is végezhetők.

Kitaibel írásos hagyatéka a Magyar Természettudományi Múzeum Tudománytörténeti gyűjteményében került elhelyezésre az 1930-as években. Gombocz Endre (1882–1945) növénytári igazgató kezdte meg a Kitaibel naplók átírását és kiadásra való előkészítését. A naplók egy része a múlt század derekán

(GOMBOCZ 1945), folytatásuk pedig a jelen század legelején (LÖKÖS 2001) jelent meg könyv formájában.

Kitaibel naplóit maga is forrásműként használhatta. Nyomtatásban megjelent művei, illetve nagyobb, talán kiadásra szánt letisztázott kéziratai mind erről tanúskodnak. Jelentéseiben a naplókából nem egy esetben szó szerint emelt át bekezdéseket és fordított latinra, vagy már a terepen eredetileg latin nyelven fogalmazott. Így jól nyomon követhetjük növénytani naplójegyzeteit, ahogy az *Icones*-ben letisztázódtak, a vízrajzi adatokat a posztumusz megjelentetett *Hydrographia Hungariae*-ban, és ezt tükrözi a kéziratban maradt *Animalia Hungariae* fasciculus is.

Kitaibel halálának centenáriuma alkalmából Horváth Géza (1847–1937) egész tanulmányt szentelt a fellelhető kéziratokból és publikált forrásokból kigyűjtendő állattani megfigyeléseknek (HORVÁTH 1918). Munkája meggyőzően szemléltette, hogy Kitaibel a magyar faunával kapcsolatban is fontos megfigyeléseket, sőt felfedezéseket is tett. A naplókban fellelhető állattani megfigyelések egy részét nemcsak Horváth, hanem közel egy évszázaddal később MOLNÁR (2007, 2015) újra közölte. Az említett szerzők munkái áttekintést adnak Kitaibel megfigyeléseinek jellegéről és hozzávetőleges mennyiségéről.

Azonban van néhány naplóadat vagy részlet, amit az említett szerzők nem tartottak lényegesnek vagy elsiklottak fölöttük. Ezek között van olyan is, ami tudománytörténeti szempontból is figyelmet érdemel. Ezért jelen munka arra vállalkozik, hogy a Kitaibel naplóiban fellelhető állattani megfigyeléseket egy csokorba kösse, és ha érdekesnek mutatkozik, jegyzettel ellássa; továbbá a tanulságokat levonja. Bízom benne, hogy ezzel a tanulmánnyal méltóképpen adózom a kétszáz éve elhunyt nagy tudós emlékének.

ANYAG ÉS MÓDSZER

GOMBOCZ (1945) és LÖKÖS (2001) munkáiból kigyűjtöttem az olyan állattani jellegű megfigyeléseket, amelyek nem az ember által kultivált fajokra vonatkoznak. A feljegyzéseket Excel munkalapokra a következő adatokkal kiegészítve rögzítettem:

- (1) út elnevezése, melyen a megfigyelés feljegyzésre került, évszámmal együtt
- (2) a megfigyelés pontos időpontja (ha nincs, szögletes zárójelben külön jelezve)
- (3) a megfigyelés helye (ha nem meghatározható, szögletes zárójelben külön jelezve)
- (4) eredeti szöveg idézőjelben (minden esetben forráshűen, javítás csak kiveteles esetben, akkor külön jelezve szögletes zárójelben)
- (5) a megfigyelt faj vagy csoport magyar neve kerek zárójelben (azonban a faji szintű azonosítás számos esetben nem volt lehetséges)

- (6) GOMBOCZ (1945) vagy LŐKÖS (2001) hivatkozás oldalszámmal
- (7) az adatra való további hivatkozások, ha az adatra utalás van HORVÁTH (1918) vagy MOLNÁR (2007) munkáiban
- (8) egyebek (az adattal kapcsolatos megjegyzések)
- (9) a feljegyzett faj/fajcsoport magasabb rendszertani besorolása

A magasabb rendszertani kategóriáknak megfelelően az adatok összesen kilenc csoportba kerültek besorolásra (emlősök, halak, hüllők, kagylók, kétélűek, madarak, pókok, puhatestűek, rákok, rovarok). A szöveges listává szerkesztett munkalapokat a Függelék tartalmazza, amelyben az adatsorok a főbb rendszertani egységeken belül időrendben számozva követik egymást. Minden egyes adatsorban megtalálható az idézőjelbe tett eredeti naplószöveg, majd ezt követően zárójelben az érintett faj vagy csoport, az adat pontos helye a naplóban (GOMBOCZ 1945 és LŐKÖS 2001), majd gondolatjel után a későbbi hivatkozás, ha volt ilyen.

A kategóriák magyar nevük szerint betűrendben követik egymást. Minden egyes esetben megadom a naplóból kiírt megfigyelések alapján keletkezett adatsorok számát. Megadom a megfigyelt fajok vagy csoportok magyar nevét betűrendben (majd zárójelben a tudományos nevet). Ez után hivatkozok a Függelékben fellelhető adat sorszámára. Ha szükséges, jegyzetet fűzök hozzájuk az érdekesebb adatokat kiemelve.

EREDMÉNYEK ÉS MEGVITATÁSUK

Alább rendszertani csoportok szerinti bontásban megadom a Kítaibel által feljegyzett adatok összesített számát, a feljegyzett fajok vagy csoportok (ahol nem lehetett pontosan meghatározni a fajt) magyar nevét (a tudományos névvel), majd kettőspont után a Függelékben található hivatkozás(ok) referencia számát. Ezt követően kiemelek néhány, a rendszertani csoporthoz kapcsolódó főbb észrevételt.

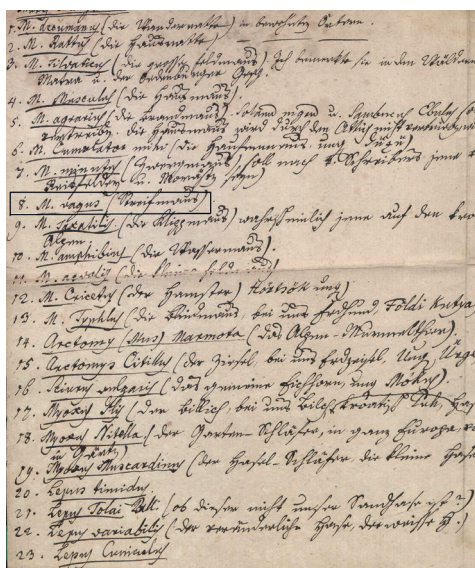
Emlősök (Mammalia)

Adatok száma: 59.

Feljegyzett faj vagy csoport: barna medve (*Ursus arctos*): 5, 8, 9, 10, 21, 29; borz (*Meles meles*): 8, 9; denevér (*Chiroptera* spp.): 43; egér (*Mus* sp.): 14, 36; erdei cickány (*Sorex araneus*): 49; eurázsiai hiúz (*Lynx lynx*): 8; eurázsiai hód (*Castor fiber*): 35; európai nyérc (*Mustela lutreola*): 8; európai őz (*Capreolus capreolus*): 2, 7, 21, 22, 29; európai vakond (*Talpa europaea*): 16, 18, 53; farkas (*Canis lupus*): 4, 6, 8; földikutya (*Spalax leucodon*): 19, 27, 28, 57; gímszarvas (*Cervus elaphus*): 7, 21,

22, 29; güzüegér (*Mus spicilegus*): 38, 39, 44, 45, 47, 48, 52, 58, 59; havasi pocok (*Chionomys nivalis*): 24; házi egér (*Mus musculus*): 55; mezei egér (*Mus agrarius*): 12, 56; mezei hörcsög (*Cricetus cricetus*): 1, 11, 13, 18, 33, 46; nagy patkósorrú-denevér (?) (*Rhinolophus ferrumequinum*): 20; nyest (*Martes foina*): 8; nyúl (*Leporidae* sp.): 42; patkány (*Rattus* sp.): 30, 34; pele (*Gliridae* sp.): 25, 26; pirókegér (*Apodemus agrarius*): 50; pocok (*Microtus* sp.): 31, 32; ürge (*Spermophilus citellus*): 15, 17, 37, 51; tátrai pocok (?) (*Chionomys mirhanreini*): 23; törpeegér (*Micromys minutus*): 40; vaddisznó (*Sus scrofa*): 7, 21, 22; vidra (*Lutra lutra*): 8, 41; vörös róka (*Vulpes vulpes*): 8; zerge (*Rupicapra rupicapra*): 3, 21.

Kitaibel megfigyelései az emlősökkel kapcsolatban emberi vonatkozásúak. Ezért a rágcsálókat kísérte megkülönböztetett figyelemmel. Az általam összegyűjtött 59 adat majdnem kétharmada (40) vonatkozik rágcsálókra. Azt, hogy Kitaibel a rágcsálókat milyen jól ismerte, naplói nem igazán tükrözik, mivel az utazások alatt feljegyzeteken túl több fajt tárgyal más, latin nyelvű jelentéseiben és egyéb, nyomtatásban meg nem jelent kézírtaiban (vö. HORVÁTH 1918). Ezekből kiderül, hogy az akkori Magyarország területén a XVIII–XIX. század fordulóján megtalálta már a csíkos szöcskegeret (1. ábra). A Velebitből jelzi a havasi és talán a tátrai pocok előfordulását is (vö. „*M. saxatilis* (die Klippmaus), wahrscheinlich jene auf den kroatischen Alpen” in HORVÁTH 1918). A földikutyára vonatkozó Kitaibel-adatok jól ismertek, valószínűleg akkor még a faj jelentős állománya élt nálunk, ezért kártételével is lehetett számolni. A többi szórványadatnak is van emberi vonatkozása, a botanikus szemével zergék által tarrá rágott havasi gyepek, elpusztított akácültetvények (nyúl), nyájakat

1. ábra. A csíkos szöcskeger (*Sicista subtilis trizona*) magyarországi előfordulásának első jelzése Kitaibel „Animalia Hungariae” fasciculusában található kéziratot fajlistában (bekeretezett szöveg): „8. *Mus vagus* (Streifmaus)”. (Magyar Természettudományi Múzeum, Tudománytörténeti gyűjtemény, Kitaibel fond, „Kitaibel Pauli: animalia Hungariae”, IV-4/1/41)

Fig. 1. The first record for the occurrence of Southern birch mause (*Sicista subtilis trizona*) in Hungary as indicated by the manuscript checklist found in the fasciculus „Animalia Hungariae” (text in frame): „8. *Mus vagus* (Streifmaus)”. (Hungarian Natural History Museum, Collection of Science History, „Kitaibel Pauli: animalia Hungariae”, IV-4/1/41)

veszélyeztető dúvadak (farkas, medve), pelesütés, stb. Külön említést érdemel talán még az eurázsiai hód Pancsova környéki előfordulása, és a fehér vakondok jelzése a hajdúböszörményi pusztákról.

Halak (Pisces)

Adatok száma: 23.

Feljegyzett faj vagy csoport: compó (*Tinca tinca*): 3, 6, 7, 15, 18; csapósügér (*Perca fluviatilis*): 1, 20; csík (Cobitidae sp.): 20; csuka (*Esox lucius*): 1, 2, 3, 5, 6, 7, 9, 10, 13, 14, 15, 18, 19, 20, 21; dévérkeszeg (*Abramis brama*): 20; fogassüllő (*Sander lucioperca*): 3, 4; garda (*Pelecus cultratus*): 2, 3, 4, 15; európai harcsa (*Silurus glanis*): 2, 3, 16; kárász (*Carassius carassius*): 1, 2, 3, 5, 7, 19, 20, 21; keszeg (Cyprinidae sp.): 2, 3, 14, 16, 18, 20; kövicsík (*Barbatula barbatula*) 23; küsz (*Alburnus* sp.): 2; menyhal (*Lota lota*): 14, 15; Petényi-márna (*Barbus peloponnesius*): 17; pézses pér (*Thymallus thymallus*): 12, 14; ponty (*Cyprinus carpio*): 1, 2, 3, 7, 9, 15, 16, 18, 19, 20, 21; ragadozó őn (*Aspius aspius*): 20, 22; sebes pisztráng (*Salmo trutta*): 8, 10, 11; szélhajtó küsz (*Alburnus alburnus*): 15; szivárványos pisztráng (*Onchorynchus mykiss*): 9, 13; vöröszárnyú keszeg (*Scardinius erythrophthalmus*): 20.

Mind HORVÁTH (1918), mind pedig MOLNÁR (2007) rámutatott, hogy Kitaibel nagy figyelmet fordított a halakra. Ennek ellenére a naplókban bejegyzettek sem mennyiségükben, sem pedig részleteikben nem különböznek a többi állatcsoportra vonatkozó szövegektől. A vidékre jellemző fajokat sorolják fel, és olykor az érdekesebbet le is írják. A halak esetében is bizonyítható, hogy Kitaibel saját naplóit forrásmunkaként használta. A balatoni halakra vonatkozóan a jelentésébe például szó szerint emelt át egy bekezdést a naplójából, amelyben megjegyzi, hogy a fogast még nem ismerik a természettudósok. Ezért részletes leírást ad a fogassüllőről. Később az idevonatkozó naplórészlethez utólagos megjegyzést fűz. Ebben tisztázza a garda rendszertani helyzetét, és egy rövid mondatban megjegyzi, hogy a fogas a „*Perca Lucioperca*” fajjal azonos. Az is biztos, hogy halakat is gyűjtött (vagy bekéretett pesti címére), mert nemcsak a fogassüllő és a garda, hanem a Petényi-márna leírása is olyan részleteket árul el, amelyek csak viszonylag nyugodt, laboratóriumi körülmények között történő vizsgálata során tárhatók fel (vö. MOLNÁR 2007: 132–134).

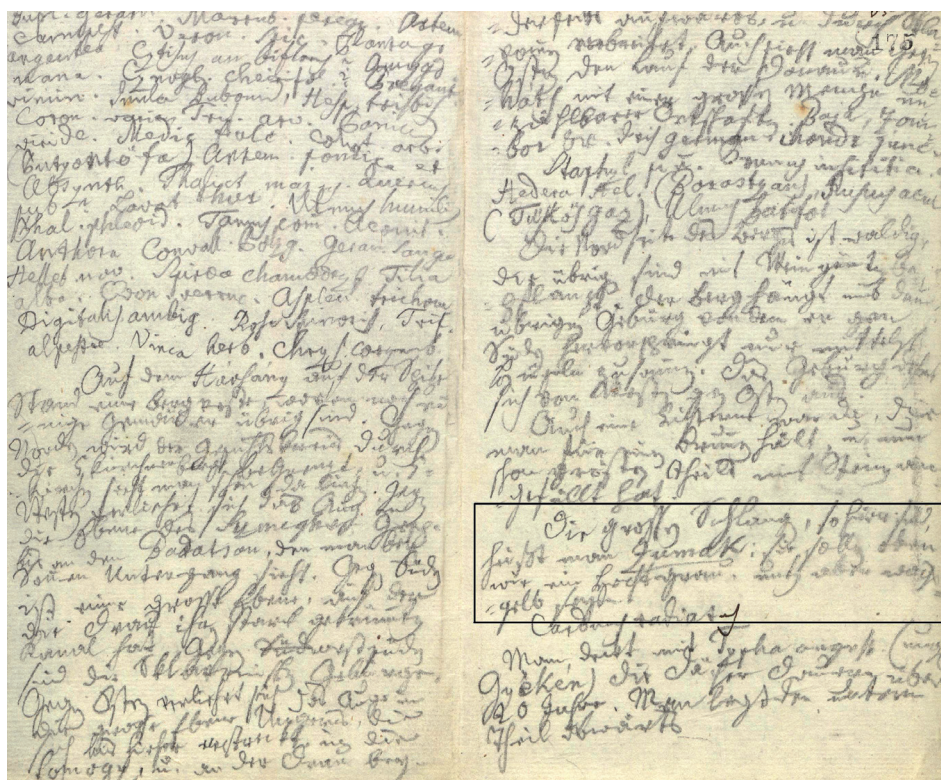
Hüllők (Reptilia)

Adatok száma: 10.

Feljegyzett faj vagy csoport: erdei sikló (*Zamenis longissimus*) 10; fali gyík (*Podarcis muralis*): 6; görög teknős (*Testudo hermanni*): 4; haragos sikló (*Coluber caspius*): 3; kereszt vipera (*Vipera berus*): 6; kígyó (Serpentes sp.): 7; lábatlan gyík

(*Anguis fragilis*): 6, 9; mocsári teknős (*Emys orbicularis*): 1, 2, 8; mór teknős (*Tesudo graeca*): 5; vizisikló (*Natrix natrix*): 1, 9.

Kitaibel feljegyzéseiben kevés teret szánt a hullőknek. A bejegyzések felében teknősökről ír vagy tesz róluk említést. A többiben kígyókat és gyíkokat sorol fel vagy ír le. Valószínűleg Kitaibel volt az első magyarországi természetbúvár, aki elsőként regisztrálta a haragos sikló előfordulását a nagyharsányi Szársomlyón (2. ábra). Naplójában egy egész bekezdést szán az erdei sikló (talán fiatal és furcsa

2. ábra. A haragos sikló (*Coluber caspius*) nagyharsányi előfordulásának jelzése az 1799-es napló augusztus 27-i bejegyzésében (bekeretezett szöveg): „Die grossen Schlangen, so hier sind heisst man Zumak. Sie sollen oben wie ein Hect grau unter aber wachsgelb sein” (= Az itt élő nagy kígyót Zumaknak hívják. Felül csukaszürke, alul viszont viaszsárga.) (Magyar Természettudományi Múzeum, Tudománytörténeti gyűjtemény, Kitaibel fond, „Iter Baranyense”, IV-4/1/4-5/ 175. lap)

Fig. 2. The record on the Caspian whipsnake (*Coluber caspius*) occurrence in Nagyharsány (County Baranya, Hungary) in the diary written on 27th of August, 1799 (text in frame): „Die grossen Schlangen, so hier sind heisst man Zumak. Sie sollen oben wie ein Hect grau unter aber wachsgelb sein” (= The large snake living here is named Zumak. Upperside is pike grey, but below is wax yellow.) (Hungarian Natural History Museum, Collection of Science History, „Iter Baranyense”, IV-4/1/4-5/ p. 175)

példányra alapozott) leírásának *Colober Bartfae* név alatt, amit később az *Animalia Hungariae* kéziratban *Coluber obscurus*-nak nevez el (vö. HORVÁTH 1918: 17). Ez rávilágít arra, hogy Kitaibel az említett kéziratát 1813-as utazását követő időszakban írhatta. Érdekes módon a naplók egyike sem említi a pannongyíkot.

Kétéltűek (Amphibia)

Adatok száma: 7.

Feljegyzett faj vagy csoport: barlangi vakgöte (*Proteus anguinus*): 4; béka (*Anura* sp.): 1; 3; ebihal (juvenila *Anura*): 5; göte- vagy szalamandralárva (juvenila *Salamandroidea*): 6; gyepibéka (*Rana temporaria*): 7; varangy (*Bufo* sp.): 2.

Ahogy MOLNÁR (2007: 135) is megjegyezte, Kitaibel kétéltűekre vonatkozó megfigyelései nem számottevőek. Naplóiban nem jelzi külön a békafajokat, így egyes utalások faji meghatározása nem lehetséges. Ezeket később határozhatta meg, mivel jelentéseiben és az *Animalia Hungariae* című munkájában több kétéltű fajt is említ tudományos nevén. Érdekességként megemlítem, amire már HORVÁTH (1918) is rámutatott: annak ellenére, hogy naplójában helyes génusznevet használt, latin nyelvű jelentésében „*Lacerta pinnata* (nova species)” névvel utal a barlangi götével kapcsolatos megfigyelésére.

Madarak (Aves)

Adatok száma: 53.

Faj vagy csoport: búbic (*Vanellus vanellus*): 3; császármadár (*Tetrastes bonasia*): 6, 24, 28; csóka (*Corvus monedula*): 41, 43; dolmányos varjú (*Corvus cornix*): 43; erdei pacsirta (*Lullula arborea*): 51; fakó keselyű (*Gyps fulvus*): 5; fecske (*Hirundinidae* sp.): 30, 31, 32, 33, 42; fehér gólya (*Ciconia ciconia*): 1, 8, 10, 13, 19, 20; 25, 26, 36, 37, 49, 50, 53; fehérszárnyú szerkő (*Chlidonias leucopterus*): 46; fenyőrigó (*Turdus pilaris*): 18; fenyőszajkó (*Nucifraga caryocatactes*): 24; galamb (*Columba* sp.): 23; haris (*Crex crex*): 48; harkály (*Picidae* sp.): 23; havasi csóka (*Pyrrhocorax graculus*): 24; havasi fülespacsirta (*Eremophila alpestris*): 5; jégmadár (*Alcedo atthis*): 11; kék vércse (*Falco vespertinus*): 4; keselyű (*Aegypiinae* sp.): 6, 35; nyírfajd (*Lyrurus tetrix*): 6; pajzsos cankó (*Philomachus pugnax*): 3; partimadár: 3; ragadozómadár: 38; reznek (*Tetrax tetrax*): 44; rigó (*Turdidae* sp.): 16; sarki hófajd (*Lagopus lagopus*): 45; sarlósfecske (*Apus apus*): 4; sarki hófajd (*Lagopus lagopus*): 45; sas (*Accipitridae* sp.): 6; seregély (*Sturnus vulgaris*): 16, 34, 52; siketfajd (*Tetrao urogallus*): 6, 21, 24, 28; sólyom (*Falconidae* sp.): 6, 16, 35; szalakóta (*Coracias garrulus*): 4; szirtifogoly (*Alectoris graeca*): 24; szürkegém (*Ardea cinerea*): 3, 9; túzok (*Otis tarda*): 2, 7, 14, 15, 47; vadlúd (*Anser* sp.): 3; varjú (*Corvus* sp.): 39;

vetési varjú (*Corvus frugilegus*): 27, 43; veréb (*Passer domesticus*): 28; vízimadarak: 12, 35, 40; víziszárnyas: 17; vöröscsőrű csóka (*Pyrhocorax pyrrhocorax*): 24; zöld küllő (*Picus viridis*): 22.

Kitaibel különös figyelemmel kísérte a fecskék és a gólyák fészkelését, életmódját, illetve költözködését vagy vonulását. Madármegfigyeléseinek közel a negyede ezekre vonatkozik. A tűzok előfordulását több helyről is jelezte (Bekecs, Kömlő, Mezőkomárom, Tiszafüred és Zámoly), ami bizonyítja, hogy az ő idejében a faj jóval elterjedtebb lehetett a magyarországi rónaságokon. Ugyanígy a keselyűk többszöri említése is feltételezi, hogy két évszázada még számottevő állományok fészkeltek a Kárpátokban. Érdekességként jegyzem meg, hogy a zöld küllő horvátországi adata azzal kapcsolatos, hogy a plitvicei tavaknál a pisztrángot a madár fényes tollának segítségével horgászták. További érdekességként kiemelem a hófajd bártfai adatát, ami talán a sarki hófajdra (*Lagopus lagopus*) vonatkozik. Kitaibel a madarat felboncolta, és kielemezte begyének tartalmát. Naplóbejegyzés bizonyítja azt is, hogy Kitaibel madarakat gyűjtött vagy gyűjtetett a múzeum számára (Iter Banaticum Tertium, 1810. június 22). Ez valószínűleg a Magyar Nemzeti Múzeum lehetett, mivel utazásait a magyarországi Helytartótanács támogatta.

Pókok (Arachnida)

Adatok száma: 1.

Feljegyzett faj: kárpáti skorpió (*Euscorpius banaticus*).

HORVÁTH (1918) nem említi a naplóbejegyzést, de a bánáti skorpió herculesfürdői előfordulásához a *Hydrographia Hungariae*-t idézi. Horvátországi naplóiban Kitaibel nem tesz említést az *Euscorpio germanus* (C. L. Koch, 1837) előfordulásáról (vö. HORVÁTH 1918: 25).

Puhatestűek (Mollusca)

Adatok száma: 5

Feljegyzett faj: ciradás éticsiga (*Cornu aspersum*): 3; fekete bödöncsiga (*Theodoxus prevostianus*): 1, 4; festőkagyló (*Unio pictorum*): 2, 3; kék meztelencsiga (*Bielzia coerulans*): 5; óriás éticsiga: 3 (*Helix pomatia*).

Kitaibel már első, 1803-as beregi utazása alkalmával megtalálta a fekete bödöncsigát a diósgyőri melegvízű forrásokban (HORVÁTH 1918: 23), de az akkor készült útijegyzetek nem említik. Csak később a horvátországi naplókban van rá

utalás, ahogy azt MOLNÁR (2007) is megállapítja. A poroszlói adat összefügghet a Kács-Sály térségben és Bükkalján még ma is tenyésző állománnyal. Egykoron elterjedtebb lehetett, Fivaldszky Imre a budapesti Margit-sziget és Tata melegvízű forrásaiban is találta (FRIVALDSZKY 1865: 131). Az egyetlen szárazföldi csigákra vonatkozó adat azt jelzi, hogy Kitaibel két ehető fajt is elkülönített: cirádás és óriás éticsiga. Ezek közül a cirádás éticsiga adata az első Kárpát-medencei említés; vélhetőleg a fajt már akkor is telepítették. A szórvány puhatestű-adatok közül kiemelkedik a kék meztelencsiga máramarosi előfordulását hírül adó mondat, amelyet Kitaibel közel három és fél évtizeddel a faj leírását megelőzően vett papírra.

Rákok (Crustacea)

Adatok száma: 10.

Feljegyzett faj vagy csoport: folyami rák (*Astacus astacus*): 1, 2, 9; kecskerák (*Astacus leptodactylus*): 1, 2, 10; rák, rákok (*Astacus* sp., spp.): 3, 4, 5, 6, 7, 8.

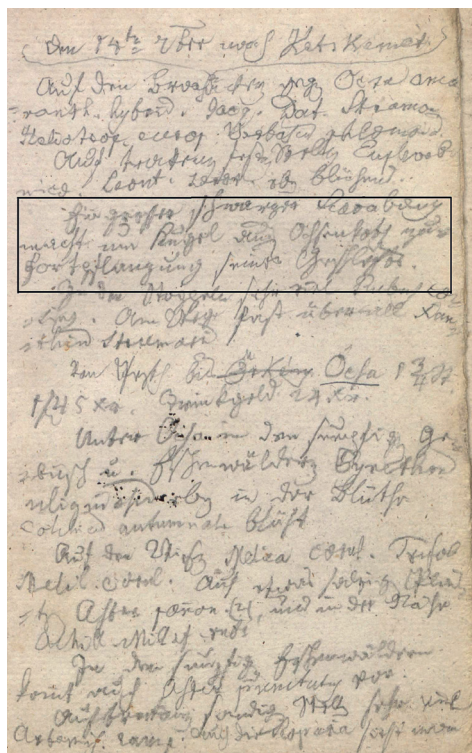
A rákokra vonatkozó megfigyeléseit Kitaibel a vizek vizsgálatával kapcsolatosan jegyezhetette fel, mint fontos helyi táplálékforrást, és talán, mint a víz minőségének jelzőit is. Kitaibel mélyreható ökológiai szemléletéről tesz tanúságot az a napló-bejegyzése, amiben megállapítja, hogy a két közelrokon rákfaj (folyami és kecskerák) nem fordul elő ugyanabban a mikrohabitatban. További érdekességként megemlítem, hogy Kitaibel a helyi rákfogási technikákat is feljegyezte, például, hogy a rákokat a horvátok nappal csalétekkel, éjjel pedig fénnel gyűjtötték.

Rovarok (Insecta)

Adatok száma: 34.

Feljegyzett faj vagy csoport: avarszöcske (*Pholidoptera* sp.): 14; bolha (*Siphonaptera* sp.): 18; böde (*Coccidulinae* sp.): 12; bögöly (*Tabanidae* sp.): 22; földiméh (*Melittidae* sp.): 32; gubacs (*Insecta cecidia*): 1, 8, 9; gyapjaslepke hernyó (*Lymantria dispar* lárva): 24, 25, 26; hernyók (*Lepidoptera* lárva): 10, 34; kallócserebogár (*Polyphylla fullo*): 29; kőriscbogár (*Lytta vesicatoria*): 7, 17; különféle rovarok; légy (*Diptera* sp.): 20; mannakabóca (*Cicada orni*): 6, 12, 21, 23; óriáscsibor (*Hydrophilus piceus*): 4; óriás galacsinhajtó (*Scarabaeus typhon*): 33; pókhálósmoly-hernyó (*Ypomomeutidae* lárva): 5; sárga cserebogár (*Amphimallon solstitiale*): 30; széles szipoly (?) (*Anisoplia lata*): 27; szű [Csuklyásszűfélék?] (*Bostrichidae* sp.): 31.; szúnyog (*Culicidae* spp.): 2, 11, 15; tetű (*Phthiraptera* sp.): 19; tiszavirág (*Palingenia longicauda*): 16, 28; vízirovarok (*Insecta diversa aquatica*): 3.

Ahogy Horváth Géza is megjegyezte, Kitaibel különös figyelmet fordított a méhészetre és a selyemhernyó-tenyésztésre. Ezekkel kapcsolatos megfigyelései számosak. Bizonyára a méhészettel van összefüggésben, hogy felfigyelt egy lyukakban lakó földiméh fajra és részletesen le is írta, tudományos részletességgel. Egyéb rovar-megfigyelései szórványosak, de ezek is elsősorban emberi vonatkozásokkal kapcsolatosak. Így a nyárfákat károsító bödefaj, a különböző tölgy-károsító gubacsok, a nagy erdőkárokat vagy a legelő állatnak bajt okozó hernyók különösképpen érintették a gazdálkodást. Emberi vonatkozása volt a körisbogár adatainak is, és a gabonaféléken károsító szipolyoknak, illetve cserebogaraknak. A kétszárnyúkkal kapcsolatban is csak az emberrel kapcsolatos megfigyeléseit rögzítette (bögöly, szúnyogok). Néhány esetben viszont szemet szúrtak neki is a feltűnőbb fajok: így kuriózumként figyelhetett fel az óriáscsiborra a Sár-víz mellékén, az óriás galacsinhajtóra Ócsán (3. ábra) és egy természetes, barna színű avarszöcske fajra a Velebitben. A mannakabóca hangja valóban különös, négy alkalommal fel is jegyezte, többek között, hogy muzsikált („leiert”). Felfigyelt egy, a vízparton nagy tömegben megjelenő légyfaj különleges viselkedésére is. A földikutya vizsgálatakor pedig a fajon élősködő bolha- és tetűfajokat írta le néhány jellemző szóval.

3. ábra. Az óriás galacsinhajtó (*Scarabaeus typhon*) ócsai előfordulásának jelzése az 1810-ben írt napló szeptember 14-i bejegyzésében (bekeretezett szöveg): „Ein grosser schwarzer Scarabeus macht um Kugel aus Ochsenkots zur Fortpflanzung seines Geschlechts” (= Egy nagy fekete skarabeusz marhatrágýából labdacsokat készít utódait tovább örökítve). (Magyar Természettudományi Múzeum, Tudománytörténeti gyűjtemény, Kitaibel fond, „Ister Buziasense”, IV-4/1/32/ 3. oldal)

Fig. 3. The record on Giant scarab (*Scarabaeus typhon*) occurrence in Ócsa (County Pest, Hungary) in the diary written on 14th of September, 1810 (text in frame): „Ein grosser schwarzer Scarabeus macht um Kugel aus Ochsenkots zur Fortpflanzung seines Geschlechts” (= One large black Scarab makes balls from cattle excrements for inheriting his descendants). (Hungarian Natural History Museum, Collection of Science History, „Ister Buziasense”, IV-4/1/32/ p. 3)

ZÁRSZÓ

Kitaibel Pál 1796-tól 1817-ig zajló, hosszabb-rövidebb utazásain vezetett naplói fennmaradtak és publikálásra kerültek (GOMBOCZ 1945, LÖKÖS 2001), így az egyébként különleges szakértelmet igénylő kéziratokat ma mindenki nyomtatott formában tanyulmányozhatja. Ebben a – mutatókkal együtt – közel 1500 oldalt kitevő dokumentum-korpuszban 202 vadon élő állatokra vonatkozó adatot találtam, mely adatsor 143, pontosan vagy közelebről meg nem határozható faj vagy csoportot képvisel. Ez az adatmennyiség elenyésző, ha a Kitaibel-naplók botanikai vonatkozásaival tesszük az összehasonlítást.

Nem vitatott, hogy Kitaibel elsősorban botanikus volt. Kortársai előtt is ez adta a hírnevét, így ismerték. József nádor, aki többféleképpen is támogatta, öccse volt annak a habsburg-lotharingiai I. Ferenc királynak (1867–1835), akit birodalmában botanikus császárnak is neveztek. Ő hozta létre korának egyik legnagyobb természettudományi gyűjteményét. Kitaibel neve botanikai vonatkozásokban is sokszor felmerülhetett az uralkodó szűk körében, tehát semmiképpen sem lehet véletlen, hogy nagyszerű fűvésznünk az udvar pártfogásával bejárhatta az akkori Magyarország minden táját.

Végigolvasva a naplókat kibontakozik a botanikai információk mellett egy egészen más, különleges szempont, amit a Kitaibel-hagyatékkal foglalkozó szakirodalom is hangsúlyoz: a megfigyelések multidiszciplinaritása (JÁVORKA 1957). Meggyőződésem: ha mindazt az információt kigyűjtjük és rendszerezzük, ami más diszciplínák számára (ú. m. ásványtan, talajtan, földtan, néprajz, szociográfia, stb.) fontosnak tűnik, vagy azzal kapcsolatban áll, akkor mindenki számára felragyog annak a verssornak az üzenete és mély értelme, amit felesége, Salay Erzsébet vésetett a sírja fölé emelt kőre: „Gaude Hungaria, quae talem tulisti!” (Örvendj Magyarország, hogy ilyen fiad lehetett!)

*

Köszönetnyilvánítás – A kézirat készítése során kollégáim segítettek tanácsaikkal, illetve válaszoltak különböző kérdéseimre: Csorba Gábor, Forró László, Gubányi András, Katona Gergely, Puskás Gellért és Szél Győző. Segítségüket itt köszönöm meg.

* * *

Zoological observations gleaned from the diaries of Pál Kitaibel (1757–1817)

Zsolt BÁLINT

*Department of Zoology, Hungarian Natural History Museum, Baross utca 13, H-1088 Budapest,
Hungary. E-mail: balint.zsolt@nhmus.hu*

Pál Kitaibel deceased 200 years ago, in 1817. He is regarded by the Hungarian Academic Society as one of the greatest naturalists from the Carpathian Basin. With the exception of Transylvania, he travelled across the Hungarian Kingdom during the Habsburg regime in the 19th century. On his trips, he kept a diary in German and Latin which served as the basis for his Latin reports to the Treasury. The original notebooks were mostly fascicules consisting of octavos, while the reports were made up of quartos. These documents are an inexhaustible source of the most diverse knowledge on geology, agriculture, folklore, botany and hydrology. By careful investigation and the formulation of the right questions, valuable secondary information can be gleaned from these manuscripts to be part of profound, multidisciplinary analyses.

The present paper reviews the diaries edited by GOMBOCZ (1945) and LÖKÖS (2001) and publishes the information concerning wild animals (but not domestic species). The Appendix lists data on nine groups (the number of records are given in brackets): mammals (59), fishes (23), reptiles (10), amphibians (7), birds (53), spiders (1), molluscs (5), crustaceans (10) and insects (34).

The diaries and other manuscripts hold interesting pieces of information for the history of science, too, as they point to species or even describe those that were discovered only much later within the Carpathian Basin. Such species are the Southern birch-mouse, the Caspian whipsnake, the giant dung beetle *Scarabeus typhon* (Figures 1–3) and the barbel *Barbus peloponnesius* (Appendix, Pisces: 17).

There is no doubt about Kitaibel being primarily a botanist. This was how his contemporaries acknowledged him. Palatine Joseph, younger brother of King Francis I of Habsburg-Lothringen (1867–1835) sometimes referred to as ‘the Botanist Emperor’, supported Kitaibel in several ways. He created one of the largest natural history collections of that time. The name of Kitaibel must have come up in the narrowest circles of the emperor – probably contributing to the fact that our outstanding botanist could reach every region of Hungary with royal patronage.

Whoever reads the journals, those reveal a peculiarity that has been emphasized throughout the literature dealing with the Kitaibel-legacy: the

multidisciplinarity of the observations. When all the data are collected and systematized according to the relevant disciplines that is: mineralogy, pedology, folklore, sociography etc., not only naturalists, but many other scientists can finally understand and appreciate the deep meaning glowing from lines engraved as an epitaph onto his tombstone by his wife Erzsébet Salay: „Gaude Hungaria, quae talem tulisti!” (Rejoice, Hungary to have had such an offspring!).

IRODALOM – REFERENCES

- FRIVALDSZKY I. 1865: Jellemző adatok Magyarország faunájához. [Characteristic data for the fauna of Hungary.] – *Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei* 11(4): 1–274.
- GOMBOCZ E. 1945: *Diaria itinerum Kitaibelii. Auf Grund original Tagebücher zusammengestellt Vol. 1–2.* – Verlag des Ungarischen Naturhistorischen Museum, Budapest, 1–477, 478–1055 pp.
- HORVÁTH G. 1918: Kitaibel Pál állattani megfigyelései (Observationes Zoologicae Pauli Kitaibel.). – *Annales Musei Nationalis Hungarici* 16: 1–26.
- JÁVORKA S. (1957): *Kitaibel Pál.* – Akadémiai Kiadó, Budapest, 214 pp.
- LÖKÖS L. (szerk.) 2001: *Diaria itinerum Paului Kitaibelii III. 1805–1817.* – Hungarian Natural History Museum, Budapest, 460 pp.
- MOLNÁR V. A. 2007: *Kitaibel Pál élete és öröksége. (The Life and Heritage of Paul Kitaibel.)* – Kitaibel kiadó, Biatorbágy, 215 pp.
- MOLNÁR V. A. 2015: *Kitaibel. Egy magyar tudós élete. [Kitaibel. The Life of a Hungarian Scientist].* – Debreceni Egyetem, Debrecen, 216 pp.

FÜGGELÉK

A Kitaibel Pál útinaplóiban található állattani bejegyzések listája.

APPENDIX

Zoological annotations in the diaries of Pál Kitaibel

Emlősök (Mammalia)

1. 1796 Iter Maramarosiense Primum, július 8, Bököny, „Von Thieren sahen wir nichts besonders als... Mus criscetus...” (mezei hörcsög), GOMBOCZ (1945): 54.
2. 1796 Iter Maramarosiense Primum, július 27, Kapnikbánya, Gutin, „Thiere sahen wir keine, ausser einem Reh...” (európai őz), GOMBOCZ (1945): 108.
3. 1796 Iter Maramarosiense Primum, augusztus 6, Borsa Pietrosz, „... welche [Cardamine] grössenteils vermuthlich von Gemsen abgefressen war” (zerge), GOMBOCZ (1945): 129.
4. 1796 Iter Maramarosiense Primum, augusztus 6, Borsa Pietrosz, „Auch die Hunde, die der Wölfe....wegen in grosser Anzahl gehalten waren” (farkas), GOMBOCZ (1945): 133.
5. 1796 Iter Maramarosiense Primum, augusztus 11, Rahó Pop Iván, „... das ein Bär einen Ochsen erwürget habe.” (medve), GOMBOCZ (1945): 142.
6. 1796 Iter Maramarosiense Primum, augusztus 11, Rahó Pop Iván, „... die einen Wolf mit Schaaf abjagten” (farkas), GOMBOCZ (1945): 142.
7. 1796 Iter Maramarosiense Primum, augusztus 23 előtt [nincs dátum], máramarosi erdőségek: „Gewild giebt es in disen dicken, ausgebreiteten, an fruchtbare Alpenweiden gränzenden Waldungen, wie leicht zu erachten in grosser Menge: Hirschen, Rehe, Wildschweine...” (vadak: európai őz, gím-szarvas, vaddisznó), GOMBOCZ (1945): 158. – HORVÁTH 1918: 8.
8. 1796 Iter Maramarosiense Primum, augusztus 23 előtt [nincs dátum], máramarosi erdőségek: „Hingegen fehlt es auch an Raubthieren nicht: die Bären, Wölfe, Füchse, Luchse, Taxen, Nerze, Marder, Fischotter... Bären und Wölfe rauben öfters Ochsen, Pferde und Schaafe...” (vadak: barna medve, borz, farkas, eurázsai hiúz, európai nyérc, nyest, vidra, vörös róka), GOMBOCZ (1945): 158. – HORVÁTH 1918: 8; MOLNÁR (2007): 140.
9. 1796 Iter Maramarosiense Primum, augusztus 23 előtt [nincs dátum], máramarosi erdőségek: „... die Taxen soe wie auch Bären richten öfters in den Maysfeldern grossen Schaden.” (barna medve, borz), GOMBOCZ (1945): 158. – HORVÁTH 1918: 8.
10. 1796 Iter Maramarosiense Primum, augusztus 23 előtt [nincs dátum], máramarosi erdőségek: „Bären unterscheidet ist der dreyerley: nämlich den

- Amasienbär, den Ringlebär und den Raubbär" (barnamedve); GOMBOCZ (1945): 158. – HORVÁTH 1918: 8; MOLNÁR (2007): 140.
11. 1796 Iter Maramarosiense Primum, szeptember 6, Mezőkövesd, „Auf dem ganzen Landen hieher gab es dieses Jahr eine unbeschreibliche Menge Hamster. ... Vor einigen Jahren war das ebene Land um und unter der Teiss bis ins Banat mit den Ackermäusen (*Mus agrarius*) ganz überzogen." (mezei hörcsög), GOMBOCZ (1945): 217. – HORVÁTH 1918: 4, MOLNÁR (2007): 141.
 12. 1796 Iter Maramarosiense Primum, szeptember 6, Mezőkövesd, „Vor einigen Jahren war das ebene Land um und unter der Teiss bis ins Banat mit den Ackermäusen (*Mus agrarius*) ganz überzogen." (mezei egér), GOMBOCZ (1945): 217.
 13. 1798 Iter Magnovaradiense, április 28, Cegléd, „Wo die Hamster die Erde aus der Tiefe auswerfen..." (mezei hörcsög), GOMBOCZ (1945): 234.
 14. 1798 Iter Magnovaradiense, május 13, Lankás, „Man baut in diesen Gegenden meistens Mays, dem dieses Jahr die Mäuse so viel Schaden thaten..." (egér), GOMBOCZ (1945): 258.
 15. 1799 Iter Baranyense, június 5, Martonvásár, „... der Boden aus der Tiefe entweder durch Schermäuse oder Zieselmäuse (Erdziesel nennt man sie hier zu Lande)." (ürge), GOMBOCZ (1945): 301. – MOLNÁR (2007): 311.
 16. 1799 Iter Baranyense, június 10, Balatonfőkajár, „Wo Maulwürfe... die Erde aus der Tiefe herausbrachten..." (európai vakond), GOMBOCZ (1945): 318. – MOLNÁR (2007): 318.
 17. 1799 Iter Baranyense, június 10, Balatonfőkajár, „Wo... Zieselmäuse... die Erde aus der Tiefe herausbrachten..." (ürge), GOMBOCZ (1945): 318. – MOLNÁR (2007): 141.
 18. 1800 Iter Banaticum Primum, május 24, Pusztaszentiván, „Der Boden ist oben durchaus schwarzbraun, unten wie Hamster, Maulwürfe zeigen weiss." (európai vakond, mezei hörcsög), GOMBOCZ (1945): 483.
 19. 1800 Iter Banaticum primum, június 5, Karlovác, „Bey Arad Marmota Typhlus (Földi Kutya)." (földikutya), GOMBOCZ (1945): 503. – MOLNÁR (2007): 143.
 20. 1802 Iter Croaticum Magnum, május 25, Ozaly, „An der Wölbung hiengen viel Fledermäuse (*Vespertilio solar equina*) mit ihren Füßen so dass ihr Leib ganz frey schwebte; theils waren sie einzeln theils in ganzen Klumpen beyammen. Sie blieben ganz ruhig." (nagy patkósorrú-denevér ?), GOMBOCZ (1945): 629. – MOLNÁR 2001: 140
 21. 1802 Iter Croaticum Magnum, augusztus 5, Velebit, „Unter den Thieren... sind die merkwürdigsten die Bären, einige Gemsen, Rehe, Wildschweine, Hirsche..." (vadak: barnamedve, európai őz, gímszarvas, vaddisznó, zerge), GOMBOCZ (1945): 681.
 22. 1802 Iter Croaticum Magnum, augusztus 7, Velebit, „Unter den Thieren, welche den Velebich bewohnen, sind die merkwürdigsten die Bären, einige

- Gemsen, Rehe, Wildschweine, Hirsche selten...” (vadak: európai őz, gímszarvas, vaddisznó, zerge), GOMBOCZ (1945): 681. – HORVÁTH 1918: 9.
23. 1802 Iter Croaticum Magnum, augusztus 7, Velebit, „Die Schneemäuse sind bis in die Alpen anzutreffen. Sie sind ganz schwarz, sammartig behaart, der Schwanz 12 Zoll lang, wenig behaart; die Schnautze verlängert zugespitzt.” (tátraí pocok?), GOMBOCZ (1945): 681.
24. 1802 Iter Croaticum Magnum, augusztus 7, Velebit, „... und eine andere Art, welche wir unten den Steinen der Alpen antrafen; sie ist 2-3-mal grösser als die Hausmaus, aschgrau, auf dem Bauch weisslich grau: der Kopf ist ziemlich dick. Die Schnautze zugespitzt, die Barthaare weiss, 1 Zoll u. darüber lang, wenig ungleich: die Ohren weit und abgerundet, der Schwanz etwas länger als die Hälfte des Leibes, behaart mit kurzen seidenartig glänzenden Haaren. Die Schneemause [helyesen = Scherrmäuse] sind bis in die Alpen anzutreffen. Sie sind ganz schwarz, sammtartig behaart; der Schwanz 12 Zoll lang, wenig behaart; die Schnautze verlängert zugespitzt.” (havasi pocok), GOMBOCZ (1945): 681.
25. 1802 Iter Croaticum Magnum, augusztus 9, Velebit, „In Brussane isst man die Buchmäuse, die man Singulari Pua in plurali Pui nennt. Man räuchert in einem Hause 500-800 bis 1000 für den Winter... Die Buchmäuse, die man Kroatien geniesst, heissen eigentlich deutsch: Pilch. Man hat sie auch in der Banatgrenze.” (pele), GOMBOCZ (1945): 682.
26. 1802 Iter Croaticum Magnum, augusztus 9, Velebit, „... die Buchmaus, welche von den Bewohnern von Brussane häufig gefangen u. zur Speise gerauchert.” (pele), GOMBOCZ (1945): 681. – HORVÁTH 1918: 7.
27. 1803 Iter Bereghiense, június 9, Tokaj, „Der Erdhund... [hosszú ismertetés]” (földikutya), GOMBOCZ (1945): 757.
28. 1803 Iter Bereghiense, június 13, a Tisza baloldali partja, „Den Erdhund nennt man aus Irthum Vakanda, denn dies bedeutet Maulwurf.” (földikutya), GOMBOCZ (1945): 370. – MOLNÁR (2007): 758.
29. 1803 Iter Bereghiense, augusztus 21, Szolyva, „Bären, Hirsche, Rehe, Haselhennen und Auerhennen sind die merkwürdigsten Thiere in dieser Waldung.” (vadak: barnamedve, európai őz, gímszarvas), GOMBOCZ (1945): 814.
30. 1803 Iter Bereghiense, augusztus 222, Munkács, „Fraxinus excelsior vertreibt die Ratten...” (patkány), GOMBOCZ (1945): 815.
31. 1804 Iter Arvense, szeptember 11, Párnica, „Man fand dieses Jahr gegen die Ernte, dass ein grosser Theil der Ähren verlohren gieng und die leeren Halme da stunden. Diese Unheil, welches sich von der pohlnischen Gränze her bis in die Thurozer Gespannschaft verstärkte, schreibt man einer Art grosser Mäuse zu, die sich in der oberen Graben der Frucht anhielten und zu 16 junge bringen.” (pocok), GOMBOCZ (1945): 949.

32. 1804 Iter Arvense, október 1, Körmöcbánya, „Nicht weite von Kremnitz auf einem zur Stadt gehörigen Dorfe sollen dieses Jahr viele Mäuse mit rothen Rücken und einem weissen Bauch seyn. In der Solienser Gespannschaft haben grosse Mäuse dieses Jahr die Frucht verheert, und haben sich nun auf die Wiesen gegeben.” (pocok), GOMBOCZ (1945): 967.
33. 1805 Iter Banaticum Secundum, június 14, Zsombolya, „In der Gegend um Hatzfeld war dieses Jahr eine ungeheuere Menge Hamster: im Fasan Garten allein fing man gegen 300.” (mezei hörcsög), LÖKÖS (2001): 26., HORVÁTH 1918: 4. – MOLNÁR (2007): 141.
34. 1805 Iter Banaticum Secundum, június 15, Zsombolya-Fácánkert, „Im Bräuhaus gibt es sehr viel Ratten, welche wieder aus dem nahem Morast im Winter hineinkommen, wenn sie ausgetilgt waren.” (patkány), LÖKÖS (2001): 26.
35. 1805 Iter Banaticum Secundum, július 6, Pancsova, „Der Kontumacz Chyrurgus Jäger von Pancsova brachte Hhr. Von Licini ein wahres Casteroeum mit den Zähnen u. der Nachricht, dass der Byber dort auf einer Insel lebe.” (eurázsiai hód), LÖKÖS (2001): 38.
36. 1805 Iter Banaticum Secundum, július 27, Szarvas, „[Eine Menge Raubvögel halten auf den Feldern Jagd] auf Mäuse.” (egér), LÖKÖS (2001): 50.
37. 1806 Iter weissenburgenense, május 6, Hamzsabég, „Erdzeisel (Ziselmäuse) sieht man einige lange Zeit auf dem hintere Fuss aus recht stehen.” (ürge), LÖKÖS (2001): 59.
38. 1808 Iter slavonicum, június 15, Seregélyes, „Man sieht hier mehrer Haufen von Gözü.” (güzüegér), LÖKÖS (2001): 110. – MOLNÁR (2007): 141.
39. 1808 Iter Slavonicum, június 15, Kálóz, „Die Maus Güzü war von 2 Jahren in Kálóz so häufig, dass sie von Mohar fast keinen Samen erhielten. Maus nennt sie Güzü, nicht Gözü.” (güzüegér), LÖKÖS (2001): 111. – MOLNÁR (2007): 141.
40. 1808 Iter Slavonicum, július 18, Ferichancze és Gászics, „In dieser Gegend fanden sich dieses Jahr auf einigen Feldern viele kleine Mäuse ein, die nach den Halmen hinauf stiegen und die Ähren der Frucht abfressen.” (törpeegér), LÖKÖS (2001): 146. HORVÁTH 1918: 6.
41. 1808 Iter Slavonicum, augusztus 10, Szelce, Longga patak, „Fischotter werden zuweilen eingetroffen.” (vidra), LÖKÖS (2001): 162.
42. 1810 Iter Banaticum Tertium, június 25, Mezöhegyes, „Andere [Die Akazien], die gesezt worden, verderben die Hasen.” (nyúl), LÖKÖS (2001): 204.
43. 1810 Iter Buziasense, szeptember 14, Örkény, „Man sieht in dieser Gegend Sonnen-Untergang zweyerley Wichtel (Milos) herumfliehen, die von Grösser der gemeinen sind; einer scheint ganz schwarz zu seyn, der andere hat schwarze Flügel (wie es scheint) und eine rothbraune Brust und Bauch.” (de-nevérek), LÖKÖS (2001): 221.

44. 1810 Iter buzasense, szeptember 18, Bogdán, „Auch Mäuse giebt es dieses Jahr viele, u. unter diesen auch die Güzü, von denen voriges Jahr wenig zu sehen waren.” (güzüeger), LÖKÖS (2001): 224.
45. 1810 Iter buzasense, szeptember 18, Újszentmihály, „Die Güzü tragen Chrysanth. indoroum, Cichor. Intybus, Panicum glaucum, Cryosis alopecur zusammen... Die Güzü von denen an der Strasse zwischen Neu- u. Alt-Sz. Mihály mehrere Haufen zu sehen waren, fangen erst in 7ber [September] an ihren Winter-Vorrath zusammen zu schleppen. Ihre Essnaarungen sind ohne Ordnung untereinander gemengt.” (güzüeger), LÖKÖS (2001): 225. – HORVÁTH 1918: 6, MOLNÁR (2007): 141
46. 1810 Iter buzasense, október ?, Arad, „Die Hamster machen diese Jahr un- gemein viel Schaden, besonders im May in Arad.” (mezei hörcsög), LÖKÖS (2001): 230. – HORVÁTH 1918: 4.
47. 1810 Iter buzasense, október 5, Zsombolya és Kiskomlós, „... am Wege eine Menge Haufen von Güzü; sie bestehe nur aus Ähren von Amaranthus hybrid. Jacq. Gegen G. Besenyő (Torontál) sah ich Haufen, die aus Ähren von Artiplex patula (die auf den Ackern in Stoppeln häufig ist) und von Polygon. aviculare bestanden.” (güzüeger), LÖKÖS (2001): 230. – MOLNÁR (2007): 141-142.
48. 1810 Iter matrense, augusztus 9, Tarnaörs, „In der Gegend um Örs trifft man die Haufen-Maus (Güzü) auch an. verkriechen.” (güzüeger), LÖKÖS (2001): 361.
49. 1810 Iter matrense, augusztus 9, Tarnaörs, „Der kleine kurz-schwanzige, schwärzliche, auf dem Bauch weissig mit einem langen Riessel, den sie be- ständig trägt, sie lebt von Insekten. Daher fiel sich gerne an und die Rohr- hütten den Winter hindurch aufhält, wo sie das Rohr zerbricht, um die In- sektern aufzusuchen, die sich dahin zum Winterschlaf verkriechen.... Der schwarze kleine wird von den Katzen getödet, aber nicht gefressen.” (erdei cickány), LÖKÖS (2001): 361. – MOLNÁR (2007): 141.
50. 1810 Iter matrense, augusztus 9, Tarnaörs, „Der andere [Mause] Art ist gross, auf dem Bauch weisslicht, sonst braunroth mit breitem schwarzem Streifen auf dem Rücken einen langen Schweif. Sie frisst alles was andere Mäuse fres- sen.” (pirókegér), LÖKÖS (2001): 361. – MOLNÁR (2007): 141.
51. 1813 Iter bartphense, október 25, Hatvan, „... die Zieselmäuse werfen da ocherbraunen Sand aus.” (ürge), LÖKÖS (2001): 250.
52. 1815 Iter marmarosiense secundum, július 22, Hajdúböszörmény, „Güzü.... giebt es in dieser Gegend.” (güzüeger), LÖKÖS (2001): 279.
53. 1815 Iter marmarosiense secundum, július 22, Hajdúböszörmény, „Blind- mause giebt es in dieser Gegend. Es sollen auch weisse Blindmause vorkom- men.” (európai vakond, fehér), LÖKÖS (2001): 279.
54. 1815 Iter marmarosiense secundum, szeptember 26, Nyírtass, „Man hält hier dafür, dass wenn viel Eichel sind, folgendes Jahr viel Mause die Felder

- besuchen. Dasselbe hält man von Buchen u. Haselnüssen. Güzü giebt es hier wenig.” (egér, güzüegér), LÖKÖS (2001): 320.
55. 1815 Iter marmarosiense secundum, szeptember 27, Nyírbogdány, „Die Häusermaus kömmt auch in dieser Gegend vor. Ihr grösster Feind sind die Schweine, die sie samt ihren Wintervorraten verzehren.” (házi egér), LÖKÖS (2001): 321.
56. 1815 Iter marmarosiense secundum, szeptember 28, Bekecs, „Auf der Anhöhe in den Stoppelfeldern, die voll Panic. Glauc. sind, sieht man mehrere Haufen von Güzü, in dem hier nichts zu finden ist, als die Ähren von Panicum glaucum. Diese Mause sind dicker u. haben einen kürzeren Schwanz als die gemeine.” (mezei egér), LÖKÖS (2001): 323.
57. 1815 Iter marmarosiense secundum, július 22, Balkány, „... man sagt, dass auch schwarze Blindmause gebe!” (földikutya), LÖKÖS (2001): 280. – MOLNÁR (2007): 144.
58. 1815 Iter marmarosiense secundum, július 22, Balkány, „Auch hier kennt man die Güzü, od. wie man sie hier nennt Gözü” (güzüegér), LÖKÖS (2001): 280. – HORVÁTH 1918: 6, MOLNÁR (2007): 144.
59. 1815 Iter marmarosiense secundum, szeptember 28, Köröm, „Die Haufenmause sind hier zu bemerken, doch selten.” (güzüegér), LÖKÖS (2001): 324.

Halak (Pisces)

1. 1799 Iter Baranyense, június 5, Velence, „An Fischen war dieser See sonst sehr reich: Karpfen, Hechte, Karauschen und Schüger (ung Süreg)...” (halak: csuka, kárász, ponty, csapósüger), GOMBOCZ (1945): 302.
2. 1799 Iter Baranyense, június 9, Kálóz, „...enthält die Sárvíz Hechte, Schaiden [?] [= Schneider], Karpfen, Karauschen, Berstlinge, Weissfische, Ruten...” (halak: csuka, garda, harcsa, kárász, keszeg, küsz, ponty), GOMBOCZ (1945): 316.
3. 1799 Iter Baranyense, június 12, Balatonakarattya, „Unter den Fischen des Balaton ist der berühmteste der Schil (Süll), der da, wenn es grösser wird, den Namen Fogas enthält. Er ist aber von der *Perca Lucioperca* der Teiss und der Donau, wie die Vergleichung zeigte, in nichts verschieden. Die übrigen Fische sind: *Silurus Glanis* (Schaiden, Wels, ung. Hartsa), *Esox lucius* (der Hecht, Csuka), *Cyprinus Carpio* (der Karpfen, Ponty), *Cyprinus Carassius* (Karauschen, Kárász), *Cyprinus barbuis* (Basen, keszeg), *Cyprinus tinca* (Braschen, Czompó, Cyprinus [...]) (Weissfisch, Garda), welche im Frühling in unsäglicher Menge zum Vorschein kommen und von einigen für eine Art Hering gehalten werden. Nebst dem Schill nährt der Blattensee auch Schaiden, Weissfische, u. a. Der Zahnfisch (Fogas) ist der merkwürdigste und der

- Naturforschern noch unbekannt.” (halak: compó, csuka, fogassüllő, garda, harcsa, kárász, keszeg, ponty), GOMBOCZ (1945): 321.
4. 1799 Iter Baranyense, június 12, Balatonakarattya, „NB. Der sogenannte Weissfisch, den man ung Garda nennt, ist wohl von dem eigentlichen Weissfische verschieden, Er soll am häufigsten gegen den Herbst erscheinen, de er sich stellenweise so häufig versammelt, dass er des Wasser in starke Bewegung setzt; man kann diese Stellen von der Bergen beobachten und sie werden von da aus der Fischern durch Zeichen angedeutet. Der Häring-ähnliche Fisch im Balaton ist wirklich eine *Clupea*, aber *Harengus* scheint es nicht, obwohl die Maxilla inferior longior ist; denn die pinnae pectorales sind lang, und die penna ani, die fast bis an den Schwanz geht, hat mehr als 17 radios., Der Fogas scheint nicht als der Schil, *Perca Lucioperca* zu” (fogassüllő, garda), GOMBOCZ (1945): 321.
 5. 1799 Iter Baranyense, július 13, Kékkút, „Hechte und Karuschen” (csuka, kárász), GOMBOCZ (1945): 395.
 6. 1799 Iter Baranyense, július 6, Babócsa, „Fische Czompó, Csuka...” (compó, csuka), GOMBOCZ (1945): 424. – MOLNÁR (2007): 132.
 7. 1800 Iter Banaticum primum, május 26, Izsák, Kolon-tó, „Ponty, Kárász, Czompó, Csuka...” halak (compó, csuka, kárász, ponty), GOMBOCZ (1945): 487, MOLNÁR (2007): 132.
 8. 1800 Iter Banaticum primum, június 12, Szászkabánya, „Die Forellen werden mit Brennesseln verpackt.” (sebes pisztráng), GOMBOCZ (1945): 552.
 9. 1802 Iter Croaticum Magnum, május 26, Karlovác, „Die Korana nährt gute, schmackhafte Fische: Karpfen, Hechte, Lachsforellen etc.” (csuka, ponty, szivárványos pisztráng), GOMBOCZ (1945): 631.
 10. 1802 Iter Croaticum Magnum, augusztus 134, Otocsán, „grosse Forellen..., Hechte...” (csuka, sebes pisztráng), GOMBOCZ (1945): 685. – HORVÁTH 1918: 23.
 11. 1803 Iter Bereghiense, augusztus 21, Szolyva, „Die Gebirgsbäche führen Forellen. Der Fluss Vitse führt Forellen mit Schwarzen Flecken.” (sebes pisztráng), GOMBOCZ (1945): 814.
 12. 1804 Iter Arvense, szeptember 13, Párnica, „... der eine Art sehr gute Fische führt, die man Äschen (Thymalus) nennt.” (pér), GOMBOCZ (1945): 950.
 13. 1804 Iter Arvense, szeptember 13, [lelőhely nélkül], „Die Wag führt Laxforellen zu 30-60 schwer, Barne, Hechte auch die Arva” (csuka, keszeg, szivárványos pisztráng), GOMBOCZ (1945): 950.
 14. 1804 Iter Arvense, szeptember 17, Árva, „In Usztya. Sind fast keine anderen Fische als Hechten and Aalruten anzutreffen. Bey Polhora giebt es Äschen.” (csuka, menyhal, pézses pér), GOMBOCZ (1945): 955.
 15. 1806 Iter soproniense, október 1, Hanság, „Die Gewässer führen verschiedene Fische, als Karpfen, Hechten, Schleie, Rutten, Scheiden, Karist, Laube

- und im Morast meistens Tschicken.” (compó, csuka, garda, menyhal, ponty, szélhajtó küsz), LÖKÖS (2001): 71.
16. 1808 Iter slavonicum, augusztus 10, Szelce, Longga patak, „... wurden 5–12 pfündige Karpfen, einige Welsen (Schaiden), nur 2 Hechte und einige Weissfischen gefangen.” (fehérhal, harcsa, ponty), LÖKÖS (2001): 162.
 17. 1813 Iter bartphense, október 2, Bártfa, „Pisciculus, slavis Mrenky. Cyprino Barbo hungaris Már...” (márna), LÖKÖS (2001): 240. – MOLNÁR (2007): 132.
 18. 1815 Iter marmarosiense secundum, július 23, Nagykároly, „Im Wasser [Etscheder Morast] leben Cigányhal, Fehér hal, Csuka, Ponty.” (compó, csuka, keszeg, ponty), LÖKÖS (2001): 283. – MOLNÁR (2007): 132.
 19. 1815 Iter marmarosiense secundum, szeptember 27, Nyírbogdány, „Vertiefung ist am Wege ein tiefer Teich mit Karpfen, Hechten, Karauschen u. a. Fischen...” (csuka, kárász, ponty), LÖKÖS (2001): 321.
 20. 1816 Iter fürediense, augusztus 21, Velencei-tó, „Die Fischen des Teiches sind... Hehche (Csuka)... Spiegel-Karpfen (Ponty-Király)... Karauschen (Kareisel, ung. Kárász)... Ponty-Kárász... Perschlinge (Süger)... Bissguren, Tschicken (Csik), Weissfische (Keszeg), wovon man 3 Arten od. Abarten zählt, nämlich: Dévér-Keszeg... Veres Szárnyú Keszeg... Öny-keszeg...” halak (csapósüger, csik, csuka, dévérkeszeg, kárász, keszeg, ponty, ragadozó ón, vörösszárnyú keszeg), LÖKÖS (2001): 350. – HORVÁTH 1918: 20; MOLNÁR (2007): 132.
 21. 1816 Iter fürediense, augusztus 21, Dég, „... in einem Teich... Hechte, Karpfen, Karauschen...” halak (csuka, kárász, ponty), LÖKÖS (2001): 353.
 22. 1817 Iter matrense, [időpont nincs], Mátra folyói, „Cyprinus... Keszeg vel Fejét Keszeg” (ragadozó ón), LÖKÖS (2001): 390. – HORVÁTH 1918: 20, MOLNÁR (2007): 132.
 23. 1817 Iter matrense[időpont nincs], Mátra folyói, „Präter piscem hunc in rivis Maträ frequens est Cobitis Barbatula...” (kövicsík), LÖKÖS (2001): 391. – HORVÁTH 1918: 20, MOLNÁR (2007): 132.

Hüllők (Reptilia)

1. 1799 Iter Baranyense, június 9, Kálóz: „Ausser eine Menge... Nattern (welche eine grosse Anzahl Störche herbeylocken) enthält die Sárvíz... Schildkröten... angetroffen wird...” (mocsári teknős, vizisikló), GOMBOCZ (1945): 316.
2. 1799 Iter Baranyense, július 13, Kékkút: „Schildkröten” (mocsári teknős), GOMBOCZ (1945): 316.
3. 1799 Iter Baranyense, augusztus 27, Nagyharsány: „Die grossen Schlangen, so hier sind heisst man Zumak. Sie sollen oben wie ein Hecht grau unter aber wachsgelb sein.” (haragos sikló), GOMBOCZ (1945): 450.

4. 1800 Iter Banaticum primum, július 19, Orsova: „Man findet in den benachbarten Wäldern Schildkröten, die im Wasser nicht leben können, sie werden Steinschildkröten genannt...” (görög teknős), GOMBOCZ (1945): 500. – HORVÁTH 1918: 16; MOLNÁR (2007): 139.
5. 1802 Iter Croaticum Magnum, május 26, Karlovác: „In den benachbarten Gebirgen werden Stein-Schildkröten gefunden.” (mór teknős), GOMBOCZ (1945): 566. – HORVÁTH 1918: 16; MOLNÁR (2007): 139.
6. 1802 Iter Croaticum Magnum, július 14, „Divoszello”, Számár-hegy: „Oben unter dem Scheitel des Számár trafen wir Coluber Berus an, den die Dalmatiner als sehr giftig fürchten und fliehen. Weiter unten kommen die Blindschleiche (*Anguis fragilis*) vor. ... Auch die gemeine Eidechse sahen wir.” (fali gyík, lábatlan gyík, keresztes vipera), GOMBOCZ (1945): 657. – HORVÁTH 1918: 16.
7. 1803 Iter Bereghiense, augusztus 222, Munkács: „*Fraxinus excelsior* vertreibt die... Schlangen.” (kígyó), GOMBOCZ (1945): 815.
8. 1804 Iter Arvense, június 20, Selmecebánya környéke: „Im Obersten 3 ten Teich hat man Schildkröten, die sich aber nicht vermehren” (mocsári teknős), GOMBOCZ (1945): 876.
9. 1813 Iter bartphense, október 2, Bártfa: „*Etiam Natrix et Anguis fragilis hic occurrens.*” (lábatlan gyík, vizisikló), LÖKÖS (2001): 240.
10. 1813 Iter bartphense, október 2, Bártfa: „*Coluber Bartfae in sylva insperno...*” (erdei sikló), LÖKÖS (2001): 240. – MOLNÁR (2007): 138.

Kétéltűek (Amphibia)

1. 1796 Iter Maramarosiense Primum, július 27, Kapnikbánya, Gutin: „Thiere sahen wir keine, ausser... dem rothen Frosch, der sonst auf feuchten Wiesen angetroffen wird.” (vörös színű béka), GOMBOCZ (1945): 108.
2. 1799 Iter Baranyense, június 9, Kálóz: „Ausser eine Menge Frösche, Kröten... enthält die Sárvíz.” (béka, varangy), GOMBOCZ (1945): 316.
3. 1802 Iter Croaticum Magnum, július 14, Divoszello, Számár-hegy: „Der rothbraune Frosch ist eben nicht selten.” (vörösbarna színű béka), GOMBOCZ (1945): 657.
4. 1802 Iter Croaticum Magnum, augusztus 3, Stirovachka Pojana: „... Traf ich... einen Proteus an, der ungefähr 5 Zoll Länge hatte, die Kiemenfranzen waren ungefärbt und durchscheinend u. sowie das ganze Tierchen weiss” (barlangi vakgöte), GOMBOCZ (1945): 675. – HORVÁTH 1918: 15; MOLNÁR (2007): 136.
5. 1802 Iter Croaticum Magnum, augusztus 13, Otocsán: „...und auch Bisguren” (ebihal), GOMBOCZ (1945): 685. – HORVÁTH (1918): 23.

6. 1808 Iter Slavonicum: augusztus 6, Papuk: „In einer Quelle, die man Oráva Voda nennt, war eine besondere Art Eidexen.” (göte- vagy szalamandra lárvá), LÖKÖS (2001): 159.
7. 1813 Iter Bartphense, október 2, Bártfa: „... hic occurrens atque Rana temporaria.” (gyepi béka), LÖKÖS (2001): 240. – MOLNÁR (2007): 135.

Madarak (Aves)

1. 1796 Iter Maramarosiense Primum, július 2, Jászfákóhalma: „Im Dorffe hatten Die Störche auf den neisten Häusern,” (fehér gólya), GOMBOCZ (1945): 30.
2. 1796 Iter Maramarosiense Primum, július 3, Tiszafüred: „Auf den Feldern sahen wir zwei Trappen (Otis [t]arda)” (túzok), GOMBOCZ (1945): 38. – MOLNÁR (2007): 139.
3. 1796 Iter Maramarosiense Primum, július 3, Tiszafüred: „... auf dem wir hie und da kleine Vertiefungen mit Wasser sahen, welche von verschiedenen Wasservögeln als Tringa vanellus, Tringa pugnax, einigen Reihern (Ardea caerulea) verschiedenen Schnepfen und wilden Gänsen wimmelten.” (bíbic, pajzsos cankó, partimadár, szürkegém, vadlúd), GOMBOCZ (1945): 39. – MOLNÁR (2007): 139.
4. 1796 Iter Maramarosiense Primum, július 8, Bököny: „Von Thieren sahen wir nichts besonders als Hirundo apus, Mandelkrähen, und Falco (den blauen Falken mit den gelben Augen)” (kék vércse, sarlósfecske, szalakóta), GOMBOCZ (1945): 54. – HORVÁTH (1918): 11; MOLNÁR (2007): 139.
5. 1796 Iter Maramarosiense Primum, augusztus 12, Rahó, Pop Iván: „... der Geyer mit kahlem Kopfe und Halse (Vultur Pericopterus) und die Alpenlerche” (fakókeselyű, havasi fülespacsirta), GOMBOCZ (1945): 148. – HORVÁTH 1918: 11; MOLNÁR (2007): 139.
6. 1796 Iter Maramarosiense Primum, augusztus 11-24, rahói havasok: „... in grosse Menge... Auer-, Birk- und Haselhüner... verschiedene Geyer, Adler und Falken verursachen das Jahr hindurch viel Schaden.” (császármadár, keselyű, nyírfajd, sas, siketfajd, sólyom), GOMBOCZ (1945): 158. – MOLNÁR (2007): 139.
7. 1796 Iter Maramarosiense Primum, szeptember 6, Bekecs: „... fuhren wir von Bekecs her immer zwischen Äcker, auf denen eine Menge Trappen (ung. Tuzok) zu sehen waren.” (túzok), GOMBOCZ (1945): 214. – MOLNÁR (2007): 139.
8. 1798 Iter Magnovaradiense, április 30, Sáp: „Man sieht hier so wie in allen Dörfern bisher Störche nisten” (fehér gólya), GOMBOCZ (1945): 241-242.
9. 1798 Iter Magnovaradiense, május 12, Magyarcséke: „Im Walde, der mit Ackern und Wiesen unterbrochen ist, steht unweit vom Wege eine grosse

- Eiche, auf dessen obersten Asten 10-12 Granich-Nester sind.” (szürkegém), GOMBOCZ (1945): 255.
10. 1798 Iter Magnovaradiense, május 30, Nagyszalonta: „Sehr viele Störchen-Nester auf den Dächern...” (fehér gólya), GOMBOCZ (1945): 276.
 11. 1798 Iter Magnovaradiense, [dátum nélkül], Püspökfürdő: „Alcedo ispida frigorum amica dicitur in Hist. Nat. Mitterpachensis [!]: sed ad rivum Pecze frequense et ibidem nidificans contrarium probat.” (jégmadár), GOMBOCZ (1945): 290. – HORVÁTH 1918: 11; MOLNÁR (2007): 139.
 12. 1799 Iter Baranyense, június 6, Velencei-tó: „...Dass hier sehr viel Wasservogel aufhalten ist bekannt.” (vízimadarak), GOMBOCZ (1945): 303.
 13. 1799 Iter Baranyense, június 9, Kálóz: „... eine Menge Frösche, Kröten, Natern, welche eine grosse Anzahl Störche herbeylocken...” (fehér gólya), GOMBOCZ (1945): 316.
 14. 1799 Iter Baranyense, június 13, Mezőkomárom: „Auf den Feldern sahen wir zwei Trappen (Otis [t]arda)” (túzok), GOMBOCZ (1945): 326.
 15. 1799 Iter Baranyense, június 19, Zámoly: „Ich sah einige Trappen auf den Feldern.” (túzok), GOMBOCZ (1945): 334.
 16. 1799 Iter Baranyense, július 3, Somlósztölcs: „Auf dem Somlauer Berg nisten Raubvögel, ung. Solom, welche die Staren, Drossel und Amsel wegscheiden...; eine Schaar Staren” (rigó, seregély, sólyom), GOMBOCZ (1945): 382. – MOLNÁR (2007): 139.
 17. 1799 Iter Baranyense, július 13, Kékkút: „Wasserflügel” (viziszárnyas), LÖKKÖS (2001): 395.
 18. 1799 Iter Baranyense, szeptember 5, Pécsvárad: „...Viel Krametsvögel die mit Schlingen und Garn gefangen werden.” (fenyőrigó), GOMBOCZ (1945): 462.
 19. 1800 Iter Banaticum primum, május 25, Szabadszállás: „... sind sehr viel Störche” (fehér gólya), GOMBOCZ (1945): 483.
 20. 1800 Iter Banaticum primum, augusztus 11, Aknaszlatina: „Wir sahen eine Schar Störche gegen Osten ziehen.” (fehér gólya), GOMBOCZ (1945): 573.
 21. 1802 Iter Croaticum Magnum június 1, Korenica: „Eine Auerhenne, die uns gebracht wurde, hatte im Kropfe nichts als die blühenden Kätzchen von Rothbuche mit einigen Blättern dieses Baumes, der im hohen Gebirge jetzt erst blühen mag, da er in niedrig Gegenden schon lange verblüht hat.” (siketfajd), GOMBOCZ (1945): 640.
 22. 1802 Iter Croaticum Magnum, június 9, Plitvicei tavak: „Die Forellen zu fangen bedient man sich der Federn des Grünspechtes auf die Angeln statt Köder.” (zöld küllő), GOMBOCZ (1945): 647.
 23. 1802 Iter Croaticum Magnum, július 20, Berg Silág (v. Szilág): „Wir sahen Vögel von verschiedener Art z. B. Tauben, Spechte, etc. aus und ein fliegen,

- vermutlich um sich in diesem wasserarmen Gebirge den Durst an Schnee zu löschen." (galamb, harkály), GOMBOCZ (1945): 664.
24. 1802 Iter Croaticum Magnum, augusztus 8, Velebit: „Unter den Vögeln sind in den Wäldern die Auerhühner und eine Art weiss und schwarz schecktiger Corvus merkwürdig. Auf den Alpen war eine andere Art Corvus, ganz schwarz, mit einem pomeranzenfarbenen Schnabel soviel man von weiten ausnehmen konnte. Auf der mittägigen felsigten Steine sind die Steinhühner, eine Art Rebhühner mit roten Füßen häufig." (császármadár, fenyőszajkó, havasi csóka, siketfajd, szirtifogoly, vöröscsőrű csóka), GOMBOCZ (1945): 681. – HORVÁTH 1918: 11.
25. 1803 Iter Bereghienne, május 12, Hort: „nisten viele Störcher..." (fehér gólya), GOMBOCZ (1945): 704.
26. 1803 Iter Bereghienne, május 16, Méra: „Es sind viele Störchen-Nester zu sehen..." (fehér gólya), GOMBOCZ (1945): 712.
27. 1803 Iter Bereghienne, június 9, Nyíregyháza: „Die Fruchtkrähe (schwarz) ist hier häufig..." (vetési varjú), GOMBOCZ (1945): 750.
28. 1803 Iter Bereghienne, augusztus 21, Szolyva, „...Haselhennen und Auerhennen sind die merkwürdigsten Thiere in dieser Waldung." (császármadár, siketfajd), GOMBOCZ (1945): 814.
29. 1804 Iter Arvense, szeptember 7, Jarabó és Királyboca: „In Jaraba und Botza sind keine Sperlinge zu sehen." (veréb), GOMBOCZ (1945): 928.
30. 1804 Iter Arvense, szeptember 10, Árva: „Man sieht noch Schwalben." (fecske), GOMBOCZ (1945): 948.
31. 1804 Iter Arvense, szeptember 15, Polhora: „Ich sah diesen Tag noch Schwalben." (fecske), GOMBOCZ (1945): 952.
32. 1804 Iter Arvense, szeptember 20, Rózsahegy: „Man sieht itzt noch Schwalben in Menge." (fecske), GOMBOCZ (1945): 956.
33. 1804 Iter Arvense, október 2, Újbars: „Schwalben waren noch in Menge zu sehen." (fecskek), GOMBOCZ (1945): 970.
34. 1805 Iter banaticum secundum, június 15, Zsombolya-Fácánkert: „Staren gibt es schon Menge hier." (seregély), LÖKÖS (2001): 26.
35. 1805 Iter banaticum secundum, június 15, Zsombolya-Fácánkert: „Von Wasser-geflügel vimmeln diese Moräste, welches hier von den Menschen ungestört sich wahrscheinlich ausserordentlich stark vermehren würde, wenn nicht sehr viele Raubvögel: Geyer, Falken halten, die Anzahl der jungen Brut verminderten." (keselyű, sólyom, vízimadarak), LÖKÖS (2001): 27.
36. 1805 Iter banaticum secundum, augusztus 9, Arad-Lőrinci: „In Laurinzi ziehen die Störche fort; sie sammeln sich vorher auf einer Insel der Maros bey Arad." (fehér gólya), LÖKÖS (2001): 41.

37. 1805 Iter banaticum secundum, augusztus 27, Szarvas: „Man sieht noch Störche hier.” (fehér gólya), LÖKÖS (2001): 50.
38. 1805 Iter banaticum secundum, augusztus 27, Szarvas: „Eine Menge Raubvögel halten auf den Feldern Jagd....” (ragadozómadár), LÖKÖS (2001): 50.
39. 1808 Iter slavonicum, július 1, Barcs: „Bazie wird beynahe ganz überschwemmt, daher sieht man bey den meisten Häusern Krähen.” (varjú), LÖKÖS (2001): 126.
40. 1810 Iter banaticum tertium, június 22, Mezőhegyes: „Für das Musäum wären die Wasservögel bey Csesztereg, u. am weisen Morast zu sammeln” (vízimadarak), LÖKÖS (2001): 203.
41. 1810 Iter buziasense, szeptember 18, Gyertyános: „Die Schwarze Dohle macht in den Maysfeldern grossen Schaden, es ist eigentlich der Rabe von mittlerer Grösse mit einem grauen Schabel.” (csóka), LÖKÖS (2001): 224.
42. 1810 Iter buziasense, szeptember 18, Újszentmihály: „Die Schwalben schwärmen der Insekten wegen obers den Viehorden herum.” (fecske), LÖKÖS (2001): 225. – MOLNÁR (2007): 139.
43. 1810 Iter buziasense, szeptember 18, Csákova: „Auch die grauen u. schwarzen Dohlen (Csóka) und die Krähen samt dem oberwähnten Raben mit schwarzen Federn u. grauen Schnabel fressen den Mays weg, den sie gegenwärtig schwarmereis besuchen.” (csóka, dolmányos és vetési varjú), LÖKÖS (2001): 225.
44. 1810 Iter buziasense szeptember 19, Csákova: „Otis minor ist häufig in Banat, heisst ungarisch Reznek.” (reznek), LÖKÖS (2001):228. – MOLNÁR (2007): 139.
45. 1813 Iter bartphense, október 2, Bártfa: „Tetrao Lagopus, qui Bartfam ad acidulas verum adfertur, in inglavie habuit baccas Viburni Opulis, praeterea copiosa semina semiovata, scrobiculata, pallida, radicem et bulbos vere Dentariae bulbiferae, fructus item integros (com rostro) Geranii foliolos calycinis, pilosis, aristatis seminibus capsulisque glabris, levibus (an Ger. robertiani?) cum lapillis siliceis continebantur in ventriculo.” (sarki hófajd), LÖKÖS (2001): 241.
46. 1815 Iter marmarosiense secundum, július 20, Kömlő: „Auf dem Teich waren die weisse Fischer od. Seeschwalben (ungarische Cséla) sehr häufig.” (fehérszárnyú szerkő), LÖKÖS (2001): 275. – MOLNÁR (2007): 139.
47. 1815 Iter marmarosiense secundum, július 20, Kömlő: „14 Trappen standen da beisammen.” (túzok), LÖKÖS (2001): 275.
48. 1815 Iter marmarosiense secundum, augusztus 2, Erdőd: „Rallus Crex (ung. Haris) ist nicht selten auf Wiesen.” (haris), LÖKÖS (2001): 285.
49. 1815 Iter marmarosiense secundum, szeptember 15, Máramarossziget: „Man sieht noch hie u. da eine Schwalbe.” (fecske), LÖKÖS (2001): 298.

50. 1815 Iter marmarosiense secundum, szeptember 17, Tiszaújlak: „Man sieht noch Schwalben.” (fecske), LÖKÖS (2001): 303.
51. 1815 Iter marmarosiense secundum, szeptember 25, Beregszász: „Die Waldlerche hört man auch hier, in der Ebene, so wie auf den Bergen...” (erdei pacsirta), LÖKÖS (2001): 317.
52. 1815 Iter marmarosiense secundum, szeptember 27, Nyíregyháza: „Starren gibt es hier in Menge. Aus der oberen Gegend (bey Beregh-szász etc.) ziehen sie zeitlich ohne Schaden weg: ausgenommen sie treffen reife Kirschen oder Weichsel an.” (seregély), LÖKÖS (2001): 321.
53. 1817 Iter matrense, augusztus 1, Csány: „... viel Storchennestern itzt meist mit 4 schoen befiederten jungen.” (fehér gólya), LÖKÖS (2001): 376.

Pókok (Arachnida)

1. 1800 Iter Banaticum primum, július 17, Mehádia: „Der Berg ist unter den grellen Kalkfelsen fast bis hinab mit losen Steinen bedeckt, unter welchen es Skorpionen in Menge giebt” (bánáti skorpió), GOMBOCZ (1945): 561. – MOLNÁR (2007): 129.

Puhatestűek (Mollusca)

1. 1808 Iter slavonicum, augusztus 1, Velika: „In diesem Wasser gibt es so, wie bey Diósgyőr, viele kleine, schwarze Schnecken.” (fekete bődöncsiga), LÖKÖS (2001): 157. – MOLNÁR (2007): 131.
2. 1808 Iter slavonicum, augusztus 10, Szelce, Longga patak. „Die Mya pictorum findet sich auch.” (festőkagyló), LÖKÖS (2001): 162.
3. 1808 Iter slavonicum, augusztus 31, Kisdárda: „Mya pictorum, Helix lacustr. u. Corn.” (festőkagyló, ciradás és óriás éticsiga), LÖKÖS (2001): 176. – MOLNÁR (2007): 131.
4. 1815 Iter marmarosiense secundum, július 21, Poroszló-Füred: „In den stehenden Wässer (in Lachen) sind kleine schwärzliche Schnecken in Menge” (fekete bődöncsiga), LÖKÖS (2001): 276.
5. 1815 Iter marmarosiense secundum, szeptember 15, Salánk: „Auf einem kleinen Hügel unweit von der Barta-Mühle fand Hh. Huszar eine blaue Schnecke, deren es mehrere geben soll. Sie sind grösser, als die weissen. Diese Nachrichten sind von der Querlinie bis hierher von Ingen. Huszár” (kék meztelencsiga), LÖKÖS (2001): 302.

Rákok (Crustacea)

1. 1799 Iter Baranyense, június 9, Kálóz: „... enthält die Sárvíz ... zweyerley Krebsen: eine Art is das gemeine, eine andere Art die man hier Schneider Ketske Rák nennt, unterscheidet sich von der vorigen durch seine blaue-re etwas ins grünliche fallende Farben, durch lange, schmale Scheeren und Füsser und durch Spitzige Gähler und beyden Seiten Runden des Schwanzes. Dieser Krebs ist auch durchaus schmärer und hat einen unangenehmen Geschmack von Morast. Sonderbar ist, dass die erste Art nur oben der Mühle, und der andere unter derselben angetroffen wird und dass sie einander nicht leiden, sondern eine Art die andere umbringt. Doch gewinnen die schwarzen nun schon auch unter der Mühle auf einer Strecke die Oberhand.” (folyami rák, kecskerák), GOMBOCZ (1945): 316. – HORVÁTH 1918: 25; MOLNÁR (2007): 129.
2. 1799 Iter Baranyense, július 17, Keszthely: „In Balaton sunt 2 species cancrorum: vulgaris et Ketskerák” (folyami rák, kecskerák), GOMBOCZ (1945): 404. – MOLNÁR (2007): 129.
3. 1799 Iter Baranyense, augusztus 6, Babocsa: „grosse Krebse in Menge” (rák), GOMBOCZ (1945):424. – MOLNÁR (2007): 129.
4. 1802 Iter Croaticum Magnum, május 26, Karlovác: „Die Korana nährt... Auch Krebse...” (rák), GOMBOCZ (1945): 631.
5. 1802 Iter Croaticum Magnum, május 28, Podcetin: „Die Krebse der Szluinicza purgieren, die der Korana nicht.” (rákok), GOMBOCZ (1945): 637. – HORVÁTH 1918: 25, MOLNÁR (2007): 129.
6. 1802 Iter Croaticum Magnum, június 9, Plitvicei tavak: „Die Krebse fingen wir teils Nachts beim Lichte, teils bei Tag mit gespaltenen Stäben.” (rákok), GOMBOCZ (1945): 647. – HORVÁTH 1918: 25; MOLNÁR (2007): 129.
7. 1802 Iter Croaticum Magnum, augusztus 134, Otocsán: „Krebse hat der Fluss in Menge.” (rák), GOMBOCZ (1945): 685.
8. 1808 Iter slavonicum, augusztus 10, Szelce, Longga patak: „Krebsen gibt es viele.” (rák), LÖKÖS (2001): 162.
9. 1817 Iter matrense, [dátum nincs], Mátra patakjai: „... in rivis Matrae frequens est... Cancer fluviatilis vulgaris.” (folyami rák), LÖKÖS (2001): 391.
10. 1817 Iter matrense, [dátum nincs], Újszász: „Ad Újszász autem in amne Zagyvam adferente B. Georgio Orzy, tantum viliot [?] cancri species Pallidula cauda, chelis pedibusque elongatis occurrit.” (kecskerák), LÖKÖS (2001): 392. – HORVÁTH 1918: 25; MOLNÁR (2007): 129.

Rovarok (Insecta)

1. 1796 Iter Maramarosiense Primum, július 5 7, Debrecen: „... hingegen trug sie [*Quercus* spp.] wie wohl sparsam, eine besonders Art Galläpfel, die eyförmig waren, und aus ziegeldachförmig übereinander liegenden Schuppen bestanden, so dass sie den jungen Fichtenzapfen, wenn sie die Grösse einer Muskatnuss erreicht haben, ziemlich gleich sahen: wir fanden ein kleines Würmchen darin, aus welchem vermuthlich ein besonderes Insekt entsteht.” (gubacs), GOMBOCZ (1945): 49.
2. 1799 Iter Baranyense, június 5, Velence: „Dass die Luft um diese [Velencei] See nicht die best sey, ist leicht einzusehen: sie ist mit den stinkenden Ausdünstungen des Morastes erfüllt und Heere von Gelsen werden ausgebrütet.” (szúnyog), GOMBOCZ (1945): 303.
3. 1799 Iter Baranyense, június 8, Aba: „Das Wasser vom Abaer Salzteich ist etwas trübe, sehr salzig und nährt doch eine Menge Insecten theils roth, theils grün von Farbe.” (rovarok), GOMBOCZ (1945): 312.
4. 1799 Iter Baranyense, június 8, Kisláng: „Dass Wasser war hier etwas trüber als bey Aba und hatte mehr Insecten, unter welchen ich auch den grossen Wasserkäfer bemerkte.” (óriáscsibor), GOMBOCZ (1945): 315.
5. 1799 Iter Baranyense, június 19, Várpalota: „Prunus mahaleb ganz abgefressen von Raupen.” (hernyó [*pókhálós moly*]), GOMBOCZ (1945): 339.
6. 1799 Iter Baranyense, július 9, Tihany: „Fraxinus ornus mit Gryllus Orni, der anfängt zu schreyen wenn die Kirschen Zeitig werden.” (mannakabóca), GOMBOCZ (1945): 389., Molnár 2001: 130.
7. 1799 Iter Baranyense, augusztus 1, Sümegprága: „Die Javos [= *javasasszony*] geben Gauchcheil mit spanischen Fliegen wider die Hundswut.” (*kőrisbogár*), GOMBOCZ (1945): 416.
8. 1799 Iter Baranyense, augusztus 30, Boda: „... die [*Quercus*] pubescens voll graupischen Galläpfel die aus den Eicheln entstehen” (gubacs), GOMBOCZ (1945): 454.
9. 1799 Iter Baranyense, augusztus 30, Abaliget: „*Quercus Robur* hat auch solche Galläpfel wie *Qu. pubescens* aber viel weniger.” (gubacs), GOMBOCZ (1945): 456.
10. 1800 Iter Banaticum primum, május 23, Taksony: „... Ein Wäldchen ganz von Raupen zerfressen” (hernyó), GOMBOCZ (1945): 482.
11. 1800 Iter Banaticum primum, május 28, Kalocsa: „Die Gelsen sind manche Jahre eine unausstehliche Plage.” (szúnyog), GOMBOCZ (1945): 491.
12. 1800 Iter Banaticum primum, június 11, Mehádia: „Der Gryllus Orni lagerte auf allen Seiten.” (mannakabóca), GOMBOCZ (1945): 550. – MOLNÁR 2001: 130.

13. 1802 Iter Croaticum Magnum, majus 11, Zalabér: „Die Populus termula ist voll mit einer art Bedegoar.” (böde), GOMBOCZ (1945): 613. – MOLNÁR 2001: 130.
14. 1802 Iter Croaticum Magnum, augusztus 7, Javornik, Wiese Vagana: „Sie wimmelte von einer Art braunen grossen Heu schrecke.” (avarszöcske), GOMBOCZ (1945): 678.
15. 1803 Iter Bereghiense, május 19, Pély, Hatrongyos: „Gelsen giebt hier in ungeheuer Menge und Grösse” (szúnyog), GOMBOCZ (1945): 719.
16. 1803 Iter Bereghiense, május 24, Tiszaluc: „Nach Pfingsten kommt eine ungeheure Menge Insekten aus der Teiss, die nur 3 Tage dauern und schwärmen, dann sterben sie, fallen ins Wasser zurück und werden von Gänsen und Fischen sehr gierig gefressen; jene weil sie sich überladen sterben daran häufig, diese fängt man zur selben Zeit, besonders Karpfen [?] in Menge. Man nennt sie Kérisz.” (tiszavirág), GOMBOCZ (1945): 726-727. – MOLNÁR 2001: 130.
17. 1803 Iter Bereghiense, június 6, Tokaj: „Fraxinus Ornus und Ligustrum vulgare voll Meloa vesicaria (Körös bogár).” (körösbogár), GOMBOCZ (1945): 748.
18. 1803 Iter Bereghiense, június 10, Tokaj: „Das Thier [földikutya] nährt eine besondere Art Flöhe...Jene sind länglichter als die gemeinen, haben einen kürzeren Saugrüssel, die Füsse bilden da wo sie am Körper halten einen Kopf, die Springfüsse sind dicker und länger, als bey den gemeinen.” (bolha), GOMBOCZ (1945): 753.
19. 1803 Iter Bereghiense, június 10, Tokaj: „Das Thier [földikutya] nährt eine besondere Art. Läuse... Die... waren sehr klein und weisslicht.” (tetű), GOMBOCZ (1945): 753.
20. 1803 Iter Bereghiense, június 10, Tokaj: „Die Fliege am Bertzeller Salzteich ist in beständiger Bewegung; setz sich schaarsweis am Rande des Wassers, auf nassen Stellen und auf schwimmenden Körper; sie is grauschwarz.” (légy), GOMBOCZ (1945): 753.
21. 1803 Iter Bereghiense, július 10, Beregszász, Lovacska hegy: „Der Gryllus Orni leyerte von allen Seiten.” (mannakabóca), GOMBOCZ (1945): 803. – MOLNÁR 2001: 130.
22. 1803 Iter Bereghiense, augusztus 21, Szolyva: „Die in den Alpen lästige kleine Fliege macht einen Stich, aus welchem ein Blutströpfchen hervordringt und der mit einem dunkelrothen Fleck umgeben wird, welche ziemlich lange dauert. Sie ist mit dem Stich in sehr kurzer Zeit fertig und verlässt dann bald selbst die Stelle. Sie geht vorzüglich auf die Ochsen los und sucht in die Nasenlöcher ein zu schlüpfen, wobey sie wie in der gleich lästig und kehrt wenn sie verjagt wird, gleich wieder zurück.” (bögöly), GOMBOCZ (1945): 814.

23. 1804 Iter Arvense, június 10, Nagymaros: „Der Gryllus Orni leyerte eben allenhaben.” (mannakabóca), GOMBOCZ (1945): 865., Molnár 2001: 130.
24. 1804 Iter Arvense, június 11, Vámosmikola: „Die Raupen fressen vorzüglich die Zerreiche ab; die Weisseiche greifen nur in der Noth an...” (hernyó [Lymantria dispar]), GOMBOCZ (1945): 867.
25. 1804 Iter Arvense, június 11, Nagybörzsöny: „Die Waldung besteht aus Buchen, hie und da Weissbuchen and Zerreichen, welche von Raupen nicht zerfressen sind.” (hernyó [Lymantria dispar]), GOMBOCZ (1945): 867-868.
26. 1804 Iter Arvense, június 11, Ipolyszakáll: „Der Eichenwald and der Eipel hin (unter Szakáros, aber am linken Ufer) besteht grössten Theil aus Zerreichen, die nicht so stark, wie bey Nostre, von Raupen zerfressen sind.” (hernyó [Lymantria dispar]), GOMBOCZ (1945): 868.
27. 1805 Iter banaticum secundum, június 11, Soroksár: „Eine Art schwarzer u. brauner Scarabäus sitzt häufig auf den Roggenhalmen u. Ähren, die itz blühen.” (szipoly), LÖKÖS (2001): 23.
28. 1805 Iter banaticum secundum, június 28, Temesvár: „Um diese Zeit kommt die Ephemera vulgata häufig aus dem Wasser. Mann nennt sie Wasserblüthe und sagt: das Wasser blüht?” (tiszavirág), LÖKÖS (2001): 28. – MOLNÁR 2001: 130.
29. 1807 Iter rankense, július 9, Cegléd: „Scarabäus Fulo deponitur Euphorbiam gehard. copiosus in campis arenosis.” (kalló cserebogár), LÖKÖS (2001): 84. – HORVÁTH 1918: 24, Molnár 2001:130.
30. 1808 Iter slavonicum, június 19, Kárász: „Scarabaeus solstit. exedit Tritici semina immatura.” (sárga cserebogár), LÖKÖS (2001): 116.
31. 1808 Iter slavonicum, június 22, Somogyhárságy: „Der Borenkäfer fieng hier and den Kiefern zu verderben, man liess sie anzweigkrüsten u. verbrennen: hindurch werden sie vertilgt.” (szú), LÖKÖS (2001): 118.
32. 1810 Iter banaticum tertium, június 29, Gyertyános: „Die Bienen, welche um den Bruckenauer Hotter häufig schwärmten und in diesem eine Menge Löcher hatten, die sie bewohnen können, so beschrieben werden: Apis capitä antice prominente flava pubescente... [fajleírás]” (földiméh), LÖKÖS (2001): 210.
33. 1810 Iter buzasense, szeptember 14, Ócsa: „Ein grosser schwarzer Scarabeus macht um Kugel aus Ochsenkots zur Fortpflanzung seines Geschlechts.” (óriás galacsinhajtó), LÖKÖS (2001): 221.
34. 1810 Iter matrense, augusztus 19, Gyöngyös: „Das Waldheu frisst das Vieh nicht gerne und ist auch besonders den Pferden schädlich wegen den beygemengten Raupen. Raupen, Eyen u. Nesten u. Gespinst. Daher die Linden, die keine Raupen nähren auf Wiesen vor anderen Bäumen taugen.” (hernyók), LÖKÖS (2001): 361.